

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ УМИСНОГО ВИСВІТЛЕННЯ НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ В ЗМІ

Данильченко О.О.,
студентка IV курсу юридичного факультету
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті розглядаються питання юридичного закріплення та реалізації відповідальності за умисне розповсюдження недостовірної інформації в ЗМІ. Досліджені положення чинного законодавства України, законопроектів, зарубіжного та міжнародного досвіду, а також правових стандартів Ради Європи з питань дифамації.

Ключові слова: наклеп, свобода слова, честь, гідність, недостовірні відомості, відповідальність, криміналізація наклепу.

Данильченко О.А. / КРИМИНАЛИЗАЦИЯ УМЫШЛЕННОГО ОСВЕЩЕНИЯ НЕДОСТОВЕРНОЙ ИНФОРМАЦИИ В СМИ / Киевский национальный университет им. Т. Г. Шевченко, Украина

В статье рассматриваются вопросы юридического закрепления и реализации ответственности за умышленное распространение недостоверной информации в СМИ. Исследованы положения в действующем законодательстве Украины, законопроекты, зарубежный и международный опыт, а также правовые стандарты Совета Европы по вопросам диффамации.

Ключевые слова: клевета, свобода слова, честь, достоинство, недостоверные ведомости, криминализация клеветы.

Danylchenko O.O. / CRIMINALIZATION OF DELIBERATE SPREAD OF FALSE INFORMATION IN THE MEDIA / Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

Legislation should promote full participation, health and protection system of personal, political, economic and social human rights and legal interests. The article deals with the legal and fixing of responsibility for the deliberate dissemination of false information in the media. Provisions of the legislation of Ukraine, bills, foreign and international practices and legal standards of the Council of Europe defamation were studied. The provisions in the current legislation of Ukraine, bills, foreign and international experience, as well as the legal standards of the Council of Europe on defamation were considered. The definition of defamation and aggregate acts which makes up the offense were provided. The author reviewed the practice of the European Court of Human Rights, which has a significant number of precedents to prosecute for false statements in the media. The comparing of the legislation of various countries, which criminalized and decriminalized this action were made.

The authors investigated the question of the right to freedom of speech and freedom of expression, namely feasibility criminalization of defamation, which is particularly relevant in light of the problem as new laws and applicable standards adopted by the Council of Europe.

Taking all this points into consideration which Based on the research, the author underlines the inexpediency of criminalization of acts related to the proliferation of false information in the media, motivated by the fact that there are enough sufficient resources of civil law to protect honor and dignity in Ukrainian legislation.

Key words: slander, freedom of speech, honor, dignity, false statements, criminalization of defamation.

Права людини і громадянина в Україні визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Дане конституційне положення чітко сформулювало напрямок розвитку національного законодавства – законодавство повинне сприяти повноцінній реалізації, охороні та захисту системи особистих, політичних, економічних та соціальних прав людини та її законних інтересів. В цій площині саме інститут юридичної відповідальності виступає реальною гарантією забезпечення реалізації прав людини, в тому числі і права на повагу до своєї гідності. Одним із проявів порушень прав людини на повагу до своєї гідності є, як правило, дії у формі наклепу або поширення неправдивої інформації в мас-медіа. Водночас порушене питання є доволі специфічним, оскільки при інституціоналізації юридичної відповідальності за умисне висвітлення недостовірної інформації в ЗМІ та надання їй відповідного галузевого забарвлення, проблемним залишається питання захисту кореспондуючого права на свободу слова та вільне вираження своїх поглядів. В даному контексті проблема криміналізації наклепу є особливо актуальною в світлі як нових законопроектів, так і чинних стандартів, затверджених на рівні Ради Європи. Враховуючи те, що Україна є учасницею зазначеної міжнародної організації, а також приймаючи до уваги європейський напрямок політичного розвитку нашої держави, дослідження проблем та перспектив криміналізації відповідальності за умисне висвітлення недостовірної інформації в ЗМІ є не лише питанням законодавчої техніки, а й елементом загальної стратегії адаптації чинного законодавства до європейських стандартів.

Законодавець із прийняттям у 2001 році нового КК відмовився від криміналізації наклепу як злочину, безпосереднім об'єктом якого виступає честь, гідність і репутація людини, що являє собою одну з основоположних ціннос-

тей Конституції України. Відтоді на розгляд парламенту неодноразово вносилися законопроекти, спрямовані на доповнення КК статтею про наклеп. Так, першу спробу знову повернути наклеп до царини кримінальної відповідальності було зроблено у 2004 році депутатом Леонідом Черновецьким. Згодом криміналізувати наклеп пропонували народні депутати Володимир Аніщук в 2005 році, Василь Кисельов в 2006 році і остання спроба була здійснена Антоном Яценко у 2008 році, однак жоден із цих законопроектів не був підтриманий.

Тому через декриміналізацію вищезгаданого правопорушення в чинному законодавстві слід відзначити, що на сьогодні відсутнє комплексне вирішення зазначеного питання в контексті новітніх законопроектних матеріалів, законодавства і практики міжнародних організацій.

Мета статті полягає у проведенні комплексного аналізу поняття, сутності, форми юридичного закріплення та реалізації відповідальності за умисне висвітлення недостовірної інформації в засобах масової інформації (далі – ЗМІ). Для досягнення поставленої мети вивчено положення чинного законодавства України, законопроектів, зарубіжного та міжнародного законодавства, зокрема правових стандартів Ради Європи, а також юридична література.

Стан захисту прав людини і громадянина в Україні є набагато нижчим в порівнянні із правовими системами більшості європейських країн. Зокрема, на необхідність внесення змін до законів України щодо відшкодування моральної шкоди, кримінальної, цивільної, адміністративної відповідальності за поширення недостовірної інформації, наклеп, образу зверталась увага ще в 2001 році [1].

Водночас спроби узаконення кримінальної відповідальності за наклеп (умисне поширення недостовірної інформації про особу, в тому числі в ЗМІ) нещодавно були (та до певної міри є і сьогодні) предметом жорстких су-

перечок як у науковому середовищі, так і у сфері журналістики.

Якщо звернутись до історичної ретроспективи, то у КК 1960 року передбачалась відповідальність за наклеп у ст. 125, образу у ст. 126, образу судді у ст. 176-1, образу представника влади або представника громадськості, який охороняє громадський порядок у ст. 189. Слід звернути увагу також на те, що деякі норми, які встановлювали відповідальність за образу і наклеп, були включені у зміст КК 1960 року з моменту його підготовки і набрання чинності, інші – пізніше. Окремими статтями КК 1960 року був доповнений вже після його прийняття, а згодом вони були виключені (так, ст. 176-5 «Образа прокурора або слідчого» діяла з 1991 по 1996 рік) [2, с. 78]. У Верховній Раді України неодноразово висувалися законопроекти щодо внесення змін до КК які б встановлювали кримінальну відповідальність за наклеп. Висновки щодо недоцільності даної статті ОБСЄ та науково-експертне управління обґрунтувало тим, що немайнові особисті права осіб, якими є честь, гідність, репутація, відносяться до предмету регулювання цивільного права. І при порушенні таких прав особа може звернутися до суду з позовом про їх захист як таких, що охороняються цивільним законодавством.

16 січня 2014 року Верховна рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян», яким передбачалося доповнення КК ст. 151-1, що передбачало відповідальність за наклеп. Автори законопроекту у пояснювальній записці зазначали, що розповсюдження неправдивих відомостей, що ганьблять честь і гідність, завдає особі моральних страждань, підриває її авторитет і репутацію, часто використовуються як засіб політичної боротьби з метою усунення конкурентів. Таке становище негативно впливає на моральний стан суспільства та підриває авторитет органів державної влади [3]. Однак, у зв'язку із серйозним супротивом з боку журналістських та загальносуспільних кіл ця стаття була виключена, діючи менше двох тижнів. Як зазначено в п. 67 Висновку Бюро Організації з безпеки та співробітництва в Європі, відповідно до змін, внесених 16 січня, КК доповнено новою ст. 151-1 під назвою «Наклеп». Вона передбачає, що «наклеп, тобто умисне поширення завідомо недостовірних відомостей, що ганьблять честь і гідність іншої особи, карається штрафом до 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадськими роботами на строк до двохсот годин, або виправними роботами на строк до одного року» [4, с. 593].

Це положення викликає занепокоєння з огляду на зміст ст. 10 Європейської конвенції, ст. 19 Міжнародного пакту та п. 9.1 Документу Копенгагенської наради ОБСЄ, які захищають свободу вираження поглядів (свободу слова). Обмеження свободи вираження поглядів можуть бути виправданими лише в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності чи громадської безпеки для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб. Іншими підставами є запобігання розголошенню конфіденційної інформації або підтримання авторитету і безсторонності суду (п. 2 ст. 10 Європейської конвенції) [5]. Така історія та сучасна практика (принаймні, законодавчі ініціативи) регулювання юридичної відповідальності за дифамацію викликають певні занепокоєння. Особливо з огляду на ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, згідно з якою кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів [6].

Європейський Суд і Європейська комісія з прав людини створили значну кількість прецедентів щодо засто-

сування цієї статті, в яких використовується термін «дифамація». Дифамація – (від лат. «diffamo» – позбавляю доброго імені) – оголошення (зазвичай у пресі) дійсної або неправдивої інформації, що ганьбить честь і гідність громадянина або установи, організації.

Родове поняття «дифамація» охоплює таку сукупність дій:

- а) розповсюдження завідомо неправдивих відомостей – умисна недостовірна дифамація, або наклеп;
- б) неумисне поширення недостовірної інформації;
- в) розповсюдження правдивих гноблячих відомостей – достовірна дифамація [7, с. 224].

Незмінний підхід Європейського Суду з прав людини полягає в тому, що необхідні надзвичайно вагомі підстави для виправдання обмежень на політичні виступи, оскільки широкі обмеження, встановлені в окремих випадках, безсумнівно, позначатимуться на повазі до свободи вираження поглядів у відповідній країні в цілому.

Європейський суд знову підтвердив, що «межі дозволеної критики на адресу уряду є ширшими, ніж на адресу приватної особи чи навіть політика. У демократичній системі дії чи бездіяльність уряду повинні піддаватися ретельному аналізу не лише з боку законодавчої та судової влади, а й з боку громадської думки» [8].

Щодо питань громадського інтересу, Суд постановив, що держави можуть криміналізувати дії ЗМІ і в такий спосіб обмежити право громадян бути проінформованими у питаннях, що становлять загальний інтерес, лише з міркувань підтримання громадського порядку та безпеки, якщо публікації підбурюють до насильства чи розпалюють національну ненависть [9]; в іншому випадку, простий захист репутації особи ніколи не може виправдати дій, що неправомірно перешкоджають громадському обговоренню таких питань, зокрема судових вироків про позбавлення волі. Суд зазначив, що такі санкції неминуче матимуть негативний ефект «охолодження» суспільної дискусії [10].

Якщо звернутися до кримінального законодавства про дифамацію в різних країнах світу, то можна умовно поділити країни на дві групи, а саме країни, що встановлюють кримінальну відповідальність за наклеп та країни, що відмовилися від такої.

Так, чимало держав-учасниць ОБСЄ та Ради Європи відмовилися від кримінальної відповідальності за наклеп. Це такі держави як: Вірменія, Боснія і Герцеговина, Кіпр, Естонія, Грузія, Ірландія, Молдова, Чорногорія та Великобританія. У зв'язку із цим, суперечливими видаються висновки В. Підгородинського, що захист честі та гідності, ділової репутації посадових осіб вищих органів державної влади можна розглядати навіть як один із елементів інформаційної безпеки України, що обумовлює необхідність створення механізмів кримінально-правового захисту честі та гідності посадових осіб вищих органів державної влади України [11, с. 118].

Комітет ООН з прав людини відзначив, що закони про наклеп (дифамацію) мають готуватися з максимальною уважністю й обережністю, аби запобігти їх використанню на практиці для придушення свободи вираження поглядів. Більше того, він заявив, що, принаймні щодо коментарів стосовно громадських діячів, «слід серйозно розглянути можливість відмови від покарання або визнання незаконними неправдивих тверджень, що були оприлюднені помилково й без злого умислу», зокрема від надмірно суворих мір покарання чи санкцій [12].

У своїй Декларації про свободу політичних дебатів у ЗМІ 2004 року, Комітет міністрів Ради Європи підкреслив, що «наклеп чи образа в засобах масової інформації не повинні призводити до позбавлення волі, якщо серйозність порушення прав і репутації інших осіб не дозволяє визнати дане покарання як абсолютно необхідну і пропорційну кару». У своїх рекомендаціях 2001 та 2003 років і Рекомендації та Резолюції 2007 років щодо декриміналізації

дифамації, а також Резолюції 2013 року про стан свободи ЗМІ в Європі, Парламентська Асамблея Ради Європи запропонувала державам скасувати положення про кримінальне переслідування дифамації та скасувати інститут тюремного ув'язнення за дане порушення [13].

Як відзначає Парламентська Асамблея Ради Європи, посилаючись на свою Рекомендацію 2003 року про свободу висловлювання думок в ЗМІ у Європі та Резолюцію 2007 року про погрози життю та свободі вираження думки журналістів, однозначно підкреслює, що свобода вираження думок є наріжним каменем демократії. Де немає реальної свободи слова, не може бути справжньої демократії.

Асамблея також закликає держави-члени якомога швидше скасувати тюремне ув'язнення за наклеп, а також гарантувати, що немає ніякого зловживання кримінальним переслідуванням за наклеп і гарантувати незалежність прокурорів в цих випадках. Більш того, рекомендується уточнити поняття дифамації в своєму законодавстві, щоб уникнути довільного застосування закону і відмовитися від підвищеного захисту громадських діячів у справах про дифамацію, відповідно до прецедентного права Суду [14].

Асамблея звертає увагу на резолюцію 1993 року з журналістської етики та підкреслює, що ті, хто скористається своїм правом на свободу вираження думок також мають обов'язки. Вони повинні діяти сумлінно і забезпечити точну, достовірну інформацію відповідно до журналістської етики. В цій площині доцільно згадати ст. 171 КК, якою встановлено відповідальність за недбалу професійну діяльність.

Серед країн, законодавство яких на даний час передбачає кримінальну відповідальність за неправдиві відомості та образу, можна виділити такі: Великобританія, Німеччина, Франція, Австрія, Нідерланди, Туреччина та ряд інших країн. Зокрема, англійському праву відомо два види образи: 1) libel – ганебний твір, лист, картина тощо; 2) slander – усна образа. Остання, за загальним правилом, може тягати за собою тільки цивільно-правові наслідки, якщо доведений заподіяний образою збиток. А libel – кримінально-каране діяння. КК Німеччини, Австрії, Франції, Нідерландів передбачають ряд санкцій, в тому числі позбавлення волі, за злочини дифамації, однак на практиці згідно загальноєвропейської тенденції, в останні роки можна зустріти все менше кримінальних звинувачень, і основна частина справ, пов'язаних з наклепом і образою, розглядається в рамках цивільного судочинства. Значною мірою такий перехід пов'язаний з тим, що в цивільній справі, де тягар доведення лежить на відповідачеві, позивачі можуть добитися результатів, у тому числі і в плані відшкодування моральної шкоди, ніж якщо б вони домагалися порушення кримінальної справи, в якій вони повинні були б доводити факт заподіяння збитку [15, с. 280]. Проте серед вищезгаданих країн Франція застосовує кримінальну відповідальність за дифамацію найчастіше порівняно із іншими країнами ЄС. В той час в Нідерландах кримінальна відповідальність за дифамацію передбачена разом з цивільною відповідальністю, у зв'язку з чим кримінальних процесів у справах про дифамацію доволі мало.

В кримінальному праві окремих держав також визнається підвищена суспільна небезпека кваліфікованих видів наклепу, а саме:

– з використанням ЗМІ або в публічному порядку (Австрія, Албанія, Вірменія, Білорусь, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Бразилія, Угорщина, Іспанія, Казахстан, Киргизстан, Латвія, Литва, Польща, Словенія, Таджикистан,

Туркменістан та ін.). При цьому, відповідно до ст. 140 КК Республіки Узбекистан, кримінальна відповідальність за злочинну образу настає лише в тих випадках, коли їй передувало застосування заходів адміністративного впливу за такі ж дії [16];

– поєднаний з обвинуваченням особи у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину (держави СНД та Балтії);

– заподіяні тяжкі наслідки (Англія, Угорщина, США, Швеція та ін.);

– проти посадових осіб у зв'язку з виконанням ними повноважень (Болгарія, Бразилія, Франція та ін.).

Стосовно конкретних заходів покарання відзначимо, що в ч. 1 ст. 136 КК Республіки Таджикистан максимальне покарання за просту образу встановлено у вигляді виправних робіт на строк до одного року [17]. За такий же злочин ч. 1 ст. 140 КК Республіки Узбекистан передбачає і арешт до трьох місяців [16]. Проста образа відповідно до ч. 1 ст. 128 КК Республіки Киргизстан тягне покарання лише у вигляді штрафу в розмірі від 20 до 50 місячних заробітних плат [18].

Отже, аналізуючи міжнародний досвід, і справді можна прослідкувати, що в низці європейських країн, таких як Німеччина, Франція, Чехія, Польща, Австрія, передбачена кримінальна відповідальність за наклеп. Але не варто порівнювати Україну з цими державами, рішення наших судів ставить під сумнів незалежність та неупередженість самого суду, а в рейтингу корупції міжнародної організації «Transparency International» ці держави на сто позицій вище України (Німеччина – 14 місце, Австрія – 16, Франція – 25, Україна – 152). Як було доведено вище, у світі вже давно прогресує тенденція декриміналізації такого порушення, як дифамація [19].

У зв'язку із викладеним, можна погодитися із позицією М. І. Хавронюка, на переконання якого необхідності у криміналізації наклепу і образи в Україні немає. Для протидії цим діянням достатньо існуючих цивільно-правових засобів [20, с. 276]. Аналогічну точку зору підтримує і Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України, на переконання якого «передбачені інформаційним та цивільним законодавством можливості в цілому забезпечують особі достатній захист на випадок поширення неправдивої інформації про неї. За таких умов встановлення кримінальної відповідальності за наклеп є недоцільним» [21].

Таким чином, проблему визначення форм та видів юридичної відповідальності поставлено доволі гостро як в науковому, так і в публіцистичному середовищі. Тому проведене автором дослідження дозволяє виділити принаймні три причини відсутності в КК України складу злочину (складів злочинів), пов'язаного з умисним висвітленням недостовірної інформації в ЗМІ:

1. «Достатність» здійснення захисту честі, гідності, ділової репутації передбаченими цивільно-правовими засобами.

2. Неоднозначність вирішення зазначеної проблеми в кримінальному законодавстві зарубіжних країн зумовлює те, що одні з них відмовились від кримінальної відповідальності за умисне висвітлення недостовірної інформації в ЗМІ, а інші, навпаки, встановили її за такі дії, визнавши злочином. Причому єдиної підстави такої «відмови» чи «визнання» на законодавчому рівні немає.

3. Вимоги Ради Європи стосовно недопустимості призначення лише покарання у вигляді позбавлення волі за наклеп та образу в ЗМІ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про підсумки парламентських слухань «Проблеми інформаційної діяльності, свободи слова, дотримання законності та стану інформаційної безпеки України»: Постанова Верховної Ради України від 07 червня 2001 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2498-14>
2. Підгородинський В. М. Кримінальна відповідальність за розголошення відомостей, що принижують честь та гідність людини / В. М. Підгородинський // Митна справа. – 2012. – № 5. – С. 78–85.

3. Пояснювальна записка до Проекту Закону про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та процесуальних законів щодо додаткових заходів захисту безпеки громадян, внесена народними депутатами Колесніченком В. В. та Олійником В. М. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=49483
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо припинення норм законів, схвалених 16 січня 2014 року : Закон України від 23 лютого 2014 року // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 17. – Ст. 593.
5. Висновок щодо законів про внесення поправок до деяких законів України, ухвалених 16 січня 2014 року : Бюро демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osce.org/uk/odihr/111372?download=true>.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : станом на 28 січня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004
7. Шабанов Д. С. Поняття дифамации / Д. С. Шабанов // Вектор науки ТГУ. – 2010. – № 3 (3). – С. 224.
8. Incal v. Turkey : Рішення ЄСПЛ від 09 червня 1998 року, справа no. 22678/93, п. 54 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58197#{"itemid":\["001-58197"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58197#{)
9. Sürek and Özdemir v. Turkey : Рішення ЄСПЛ від 08 липня 1999 року, справи no. 23927/94 та 24277/94, п. 63 та Erdogdu and Ince v. Turkey : Рішення ЄСПЛ від 08 липня 1999 року, справи no. 25067/94 та 25068/94, п. 54 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58279#{"itemid":\["001-58279"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-58279#{)
10. Marchenko v. Ukraine : Рішення ЄСПЛ від 19 лютого 2009 року, справа no. 4063/04, п. 52 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-91415#{"itemid":\["001-91415"\]}](http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-91415#{)
11. Підгородинський В. М. Криміналізація наклепу : дослідження останніх криміналістичних ініціатив / В. М. Підгородинський // Вісник прокуратури. – 2014. – № 8. – С. 118–127.
12. Комітет ООН з прав людини : Загальний коментар 34 щодо права на свободу думки та її вираження, п. 47 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/gc34.pdf>
13. Рада Європи. Парламентська асамблея Рекомендація 1589 (2003). Свобода вираження поглядів у ЗМІ в Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.archives.gov.ua/International/R_E_final.pdf
14. Resolution 1577 (2007) «Towards decriminalisation of defamation» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://assembly.coe.int/main.asp?Link=/documents/adoptedtext/ta07/eres1577.htm>
15. Уголовное уложение (Уголовный кодекс) Федеративной республики Германия : текст и научно-практ. Комментарий // Под ред. А. И. Рарога. – М. : Проспект, 2010. – С. 280.
16. Уголовный кодекс Республики Узбекистан: Закон Республики Узбекистан от 22 сентября 1994 года № 2012-XII [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://lex.uz/pages/getpage.aspx?lact_id=111457
17. Уголовный кодекс Республики Таджикистан : Закон Республики Таджикистан от 21 мая 1998 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.geneva-academy.ch/RULAC/pdf_state/Criminal-Procedure-Code-TJ.pdf
18. Уголовный кодекс Кыргызской Республики : Закон Кыргызской Республики от 01 октября 1997 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.kgcentr.info/?pid=5&cid=1&nid=13>
19. Агафонова Н. Впровадження кримінальної відповідальності за наклеп і образу – наступний крок до авторитаризму (Радіо Свобода) / Н. Агафонова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24719902.html>
20. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи : порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : Дис... д-ра юрид. наук за спец. : 12.00.08 / М. І. Хавронюк / Львівський державний університет внутрішніх справ. – К., 2007. – 276 с.
21. Висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України» (щодо наклепу), внесеного народним депутатом України Яценком А. В. № 2086 від 22 лютого 2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=31741